

Van crematie tot co-creatie

In het najaar van 2020 legden archeologen van het opgravingsbedrijf Archol in nauwe samenwerking met de gemeente Tilburg een uitgestrekt begravningslandschap uit de prehistorie bloot. Veel van dit urnenveld bleek goed bewaard, beter dan wat we van elders in Brabant kennen. De vondst en het werk dat erop volgde leidden tot twee verschillende benaderingen door de betrokkenen. Ten eerste was daar een science-kant: het bijeenbrengen van allerlei specialisten om zoveel mogelijk informatie uit het grafveld te halen. Daarnaast is na blootlegging nadrukkelijk aandacht gegeven aan de maatschappelijke kant van het archeologisch erfgoed, waarbij de vraag centraal stond hoe het bewustzijn van een 'diepere geschiedenis' kan worden aangewakkerd. In dit artikel gaan we in op beide manieren van aanpak, die sinds het begin van het project naast elkaar bestaan.

De aanloop tot opgraving in Berk&Hout

Het plan voor Berk&Hout, een kleine nieuwbouwwijk aan de rand van Udenhout, was de aanleiding voor het uitvoeren van archeologisch onderzoek. De ontwikkelaar Triborgh had daarvoor het opgravingsbedrijf Archol uit Leiden aangetrokken. Aan de basis lag een onderzoeksplan dat samen met de gemeente Tilburg was vormgegeven. Door eerst proefsleuven te graven werd duidelijk dat er een urnenveld met crematiebijzettingen uit de periode van 1100 tot 500 voor Christus in de bodem aanwezig was.

Urnenvelden kennen we uit tal van plaatsen in Noord-Brabant. Uit de recente studie van Arjan Louwen weten we dat er minimaal honderd zestig urnenvelden in de provincie bekend zijn. Veel zijn al decennia geleden ontdekt, vaak tijdens de ontginningen van de heide. Het bijzondere van het grafveld in Tilburg was de goede conservering van vondsten en sporen. Zo waren veel urnen nog compleet bewaard en niet – zoals zo vaak – aan de bovenzijde beschadigd door latere ploeg- of andere werkzaamheden.

Uit het proefsleuvenonderzoek kwam bovendien naar voren dat het grafveld als geheel binnen de contouren van het plangebied Berk&Hout lag. Dat het ging om een goed bewaard én compleet grafveld was de reden om te onderzoeken of het grafveld ongeschonden in de bodem bewaard kon blijven, onder meer door de bouwplannen aan te passen. Toen dit niet mogelijk bleek, is besloten het hele plangebied van 2,5 hectare (zo'n vijf voetbalvelden) op te graven.

Die keuze schiep enerzijds de verplichting om kwaliteits

tatief hoogstaand onderzoek uit te voeren. Als informatiebron bevatte het urnenveld heel veel gegevens die zowel tijdens het veldwerk als bij de analyse en uitwerking verzameld moesten worden. Anderzijds bood de opgraving ook kansen om allerlei groepen mensen, zoals bewoners in de omgeving, de belanghebbenden in het project Berk&Hout en inhoudelijk geïnteresseerden, bij het onderzoek te betrekken. Zo konden velen kennismaken met bijzonder archeologisch erfgoed dat een blik geeft op de 'diepere geschiedenis' van onze leefwereld. In aanloop naar de uiteindelijke opgraving is dan ook veel aandacht besteed aan het vormgeven van de communicatie over het onderzoek naar de verschillende groepen.

Tweehonderddertig prehistorische doden

Tijdens het opgraven werd duidelijk dat het bodemarchief inderdaad goed bewaard was en dat het grafveld groter was dan bij aanvang gedacht. De sporen van greppels die rondom de lage heuvels waren aangelegd, bleken verder westelijk, buiten de grenzen van het plangebied, door te lopen. Dat betekende toch geen compleet grafveldcomplex, maar wel een totaal van tweehonderddertig graven. Die vormen een mooie dataset, waarmee allerlei nieuwe onderzoeksvragen beantwoord kunnen worden.

In de graven waren de gecremeerde resten van de overledenen bijgezet, vaak in een urn maar meestal als een 'pakketje' gedeponeerd in de zandbodem. Waarschijnlijk waren deze crematieresten verpakt in een organische container van textiel of leer, die

A photograph of an archaeologist, Hedwig Oldenkamp, sitting on the edge of an excavation pit. She is wearing a dark blue jacket and green pants, and is holding a clipboard and a pen, appearing to be taking notes. To her left, a long measuring rod is propped up against the pit wall. In the foreground, a pickaxe and a trowel are visible on the ground. The background shows the earthen walls of the excavation site.

Archeoloog Hedwig Oldenkamp tekent de contouren en inhoud van een prehistorische grafkuil waar onderin een urn is begraven. Boven de urn is de donkere kuilopvulling goed te zien. Die kleur is veroorzaakt door houtskool van de brandstapel waarmee de grafkuil is opgevuld. (Foto: Archol bv)

na al die eeuwen inmiddels wel was vergaan. In veel graven was er een kleine pot van aardewerk met de dode meegegeven. Dit soort bijgiften worden vaak in urnenvelden gevonden. Ze vertonen vaak sporen van verbranding, wat het aannemelijk maakt dat deze potjes, gevuld met drank, voedsel of kruiden, met de dode op de brandstapel zijn meegegeven. Uiteindelijk zijn ze door de nabestaanden in het crematiegraf van de dode geplaatst, en is het graf met een heuvel van heideplaggen afgedekt.

Ten minste 41 graven waren bijgezet in een grafmonument. In het opgravingsvlak tekenen die zich af als opgevlude greppels. De ronde vormen zijn kringgreppels. Met het zand uit die greppel en heideplaggen uit de directe omgeving werd een kleine, ronde heuvel boven het crematiegraf aangelegd. De langgerekte greppelstructuren lagen om een grotere, langwerpige heuvels, die ook wel 'langbedden' worden genoemd. De heuvellichamen van destijds zijn verdwenen. Wat overblijft, is een karakteristiek patroon van ronde en langwerpige greppelsstructuren in het gele zand.

Bij het urnenveld van de Udenhoutseweg viel het op dat er crematiegraven waren die heel dicht bij elkaar lagen. Het zijn duidelijke clusters. Daarbinnen zijn de doden op verschillende dieptes bijgezet. Dit lijkt te wijzen op een bewuste keuze waarachter een specifieke betekenis schuilgaat. Het roept intrigerende vragen op naar de onderlinge relaties van de overledenen. Kan er sprake zijn van families?

Luchtopname, gemaakt met een drone, van de opgraving aan de Udenhoutseweg. Op de voorgrond zijn de donkere verkleuringen van de ronde en langwerpige grafstructuren te herkennen in het gele zand. Op de achtergrond is de bebouwde kom van Udenhout te zien. (Foto: Archol bv)

De oudste grafmonumenten

Naast het urnenveld vonden de archeologen de sporen van twee boerderijplattegronden. De lay-out van de donkere paalsporen geeft aan dat de forse boerderijen waren opgetrokken van grote houten staanders, die het rieten dak droegen. De paalzetting is kenmerkend voor de midden-bronstijd. Dat betekent dat deze boerenonderkomens zo'n 3500 jaar geleden zijn gebouwd. De boerderijen lagen dichtbij een paar grote, ronde greppelstructuren, die de randstructuren vormden van grafheuvels. Ook deze heuvellichamen zijn, net als de urnheuvels, inmiddels verdwenen, maar de grootte van de greppelsporen wijst eveneens op een ouderdom in de midden-bronstijd. Deze grafheuvels zijn de oudste monumenten van het grafveld.

Dat roept meteen vragen over de gelijktijdigheid: zijn de bewoners van de boerderijen begraven in deze grote grafmonumenten? Is de ene boerderij de opvolger van de andere?

Was dit boeren erf met zicht op de grafheuvel de plek

In veel graven is een klein aardewerken potje meegegeven, zoals op deze foto goed te zien is. Het potje is bij de crematieresten geplaatst. (Foto: Archol bv)

van waaruit het grafveld zich ontwikkelde? Hoe lang is dit gebied als begravingszone gebruikt? Gaat het om duizend jaar aan continuïteit of is er sprake van hiaten? En wanneer stopt de begraaftraditie?

Deze en andere vragen over de chronologische en ruimtelijke ontwikkeling van het grafveld hopen de archeologen te kunnen beantwoorden. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de koolstof14-methode die vaak scherpe ouderdomsbepalingen oplevert. Door veel graven op die manier te dateren, ontstaat er een goed inzicht in precieze ouderdom en de volgorde aan begraven.

Nog meer science

Nu het veldwerk achter de rug is, staat het uitwerken van alle sporen en vondsten centraal. Dat wordt uitgevoerd door diverse nationale en internationale specialisten, om zoveel mogelijk informatie uit het urnenveld te halen. Veel aandacht gaat uit naar het onderzoek van de crematieresten uit de ruim tweehonderd graven. Met moderne scanapparatuur zijn eerst de urnen onderzocht om te zien hoe de verbrande menselijke overblijfselen in de pot zitten. Daarna kijken fysisch-anthropologen naar allerlei kenmerken om te achterhalen hoeveel overledenen in een urn zijn begraven en wat de leeftijd en het geslacht van de dode was.

Soms verraden de resten ook bepaalde ziektes of lichamelijke afwijkingen. Op basis van isotopenonderzoek kan de geografische herkomst van de dode worden bepaald. Op die manier kan worden vastgesteld of de doden uit de directe omgeving afkomstig waren of dat ze van verre kwamen. Daarnaast zal een deel van het meegegeven aardewerk in de graven op lipiden, vetachtige stoffen, worden onderzocht. Hopenlijk zijn resten van vetten en vetzuren te traceren die in het poreuze oppervlak zijn achtergebleven. Zo is te achterhalen wat er in de potten heeft gezeten, bijvoorbeeld wat erin is gekookt of bereid. Door al deze informatie over de overledenen bij elkaar te brengen, komt er meer inzicht in het begraafritueel dat daar in de loop van eeuwen is uitgevoerd.

Archeologie voor iedereen

Naast het doel om met inzet van verschillende methoden en technieken zoveel mogelijk kennis uit het grafveld te halen, was er een maatschappelijke focus binnen het Berk&Hout-project. Die aanpak was geformuleerd vanuit de gedachte dat archeologisch erfgoed van iedereen is. Deze stelling lijkt een open deur, maar is toch minder evident. Met de commercialisering van de Nederlandse archeologie, waarin een markt is ontstaan met vele gravende bedrijven, leek het er soms op dat het archeologisch erfgoed eigendom was van archeo-ondernemers, projectontwikkelaars

Luchtopname, gemaakt met een drone, van het opgravingsvlak. Te zien zijn de donkere verkleuringen van greppels die ooit rondom de urnheuvels (ronde sporen, links) en een langbed (ovaal, rechts) zijn gegraven en later opgevuld zijn geraakt. De witte vlekken zijn spoorkaartjes die de locatie van een archeologisch spoor aangeven zoals grafkuilen, greppels en paalkuilen. (Foto: Archol bv)

of van overheden, in plaats van de burger. Gelukkig is daarin een kentering gaande en groeit het besef dat het belang van erfgoed wordt ontleend aan de wijze waarop de burger zich tot dit erfgoed verhoudt en er een betekenis aan geeft. Kennis van lokaal erfgoed en van de historische gelaagdheid van een bepaalde plek leidt tot een positievere waardering van de leefomgeving, en dat is voor iedereen prettig. Archeologisch erfgoed neemt daarbij een bijzondere plaats in, omdat onderzoek ervan een 'diepere geschiedenis' bloot legt. Het verre verleden – dat veel verder reikt dan grootmoeders tijd – is voor de meeste mensen onzichtbaar. Vaak kan het niet worden herkend door elementen in het landschap en het staat niet op oude kaarten. Voor veel mensen is zeker de prehistorie een 'ver-van-mijn-bed-show'.

Drie wijzen

Om het archeologisch erfgoed te laten 'spreken' en zoveel mogelijk mensen kennis ermee te laten maken, is veel aandacht en voorbereiding nodig op het vlak van communicatie. De informatievoorziening over het project is vanaf de start afgestemd op de behoeften van verschillende groepen. Zo is geprobeerd zoveel mogelijk mensen erbij te betrekken en ze gedurende de looptijd van het project mee te nemen en te informeren. Gericht op drie groepen zijn verschillende strategieën ontwikkeld. Een belangrijke groep daarbij bestaat uit de toekomstige bewoners van Berk&Hout. Het woonproject krijgt in aanloop vorm door middel van co-creatie. Dit is een dynamisch samenwerkingsproces waarbij alle belanghebbenden actief bij het ontwerp- en ontwikkel-

plan van het nieuwbouwproject worden betrokken. De wensen van de toekomstige bewoners staat daarbij centraal. Studenten Archeologie van de Universiteit Leiden hebben middels enquêtes onderzocht op welke wijze de resultaten van het archeologisch onderzoek kunnen bijdragen aan de co-creatie van de nieuwe woonwijk en het archeologisch bewustzijn van de toekomstige bewonersgemeenschap. De archeologische informatie is in het kader van de co-creatie in een vroeg stadium beschikbaar gesteld. Dat heeft mede geleid tot een initiatief voor een permante presentatie van het archeologisch verhaal dat aan de nieuwe woonlocatie is verbonden.

Een andere groep bestaat uit de amateurarcheologen, onder meer verenigd in de afdeling Midden-Brabant van de landelijke AWN Nederlandse Archeologenvereniging. Het aantal archeologieliefhebbers in Tilburg en omgeving is minder groot dan elders in de provincie, maar juist door actief mee te graven, ontstond er meer belangstelling en aanwas. Hulp komt onder andere geboden bij de uitwerking van de opgegraven zaken. Onder deskundige begeleiding worden de meer dan honderd bijgiften en urnen uit het grafveld zorgvuldig behandeld, geplakt en waar mogelijk gerestaureerd, zodat deze belangrijke collectie gezien kan worden, en niet in scherven in het archeologisch depot verdwijnt.

Open dagen, waarbij iedereen de opgraving kon bezoeken, en digitale nieuwsflitsen over nieuwe ontdekkingen waren belangrijk om zoveel mogelijk mensen uit de regio te informeren. Deze communicatie verliep via verschillende kanalen, zowel via de erfgoedverenigingen als gemeente Tilburg en de projectontwikkelaar.

Die dagen leidden tot nieuwe ideeën en initiatieven, zoals de permanente presentatie van het verhaal over de plek in de nieuwe woonwijk, maar ook de suggestie om de nieuwe straatnamen te laten verwijzen naar datgene dat is gevonden bij de opgraving.

Tegenslagen

Niet alles liep gesmeerd. Tijdens het veldwerk werd het project geconfronteerd met de tweede uitbraakgolf van het coronavirus, waardoor veel ideeën en initiatieven moesten worden aangepast. Diverse rondleidingen, waarvoor veel belangstellenden zich hadden ingeschreven, konden niet doorgaan. Het samenwerken met amateurarcheologen moest worden gestaakt. Ook het zoeken naar een balans tussen informatieverstrekking en het risico van schatgraverij frustreerde aanvankelijk de contacten. Urnenvelden staan immers al eeuwenlang bekend als plekken waar bijzondere oudheden kunnen gevonden worden. Die voorzichtigheid bleek terecht toen in de eerste week op diverse plekken in het opgravingsterrein kuilen werden gegraven door nachtelijke metaaldetectorzoekers. Gelukkig heeft deze schatgraverij uiteindelijk nauwelijks geleid tot informatieverlies van het opgegraven urnenveld.

Tot slot

In deze bijdrage hebben we laten zien dat op het vlak van vermaatschappelijking van archeologische vondsten en erfgoed een wereld te winnen is. Door de commercialisering van de Nederlandse archeologie is er helaas te weinig ruimte om lokale bewoners kennis te maken met het verre verleden en hen daaraan te verbinden. Ook de grote groep amateurarcheologen is nog steeds zoekende naar een evidente rol in het archeologische bestel. Archeologisch onderzoek kan een bredere maatschappelijk rol spelen wanneer alle betrokken partijen, de initiatiefnemer, het archeologisch bedrijf en de bevoegde overheid de burger de aandacht geeft waar iedereen recht op heeft. Tenslotte gaat het om erfgoed dat van ons allemaal is. Bij het project aan de Udenhoutseweg is geprobeerd dit vanaf het begin centraal te stellen en het zal voortduren tot begin 2023, wanneer de opgravingsresultaten in een publicatie worden gepresenteerd. ■

Boven: Een grote urn met parallelle lijnmotieven als versiering. Deze urn is typisch voor de late bronstijd en dateert uit ongeveer 1000 voor Christus. De inhoud bestaat uit verbrande botresten van de overledene. Die worden momenteel in een laboratorium van de Vrije Universiteit Brussel verder onderzocht. (Foto: Archol bv) **Onder:** Archeologen aan het werk met het inmeten en tekenen van sporen van het grafveld. Langs de rand van de opgravingsput staan enkele voorbijgangers. Door de coronamaatregelen konden grootschalige rondleidingen niet doorgaan, maar er is geprobeerd om voorbijgangers – op gepaste afstand – zoveel mogelijk te informeren over de werkzaamheden. (Foto: Archol bv)

